

وظایف مدیریت در سیره امام هادی علیه السلام

عبدالحمید شهید زاده^۱

دریافت: ۱۳-۴-۱۴۰۴

پذیرش: ۱۴-۵-۱۴۰۴

چکیده

وظایف مدیریت اگرچه به صورت رسمی و با این عنوان در سیره امام هادی ذکر نشده است؛ لکن از مجموع اقدامات و عملکردهای حضرت در مدت امامت و مبارزات ایشان با حاکمان جور عصر خویش برای حفظ مکتب شیعه قابل استنباط است. مقاله حاضر با طرح این سؤال که فرایند استخراج وظایف مدیریت از سیره امام هادی چگونه است؟ با روش تحلیل محتوایی با استفاده از ساختار نجما باهدف کاربردی و روش جمع آوری اطلاعات کتابخانه‌ای درصدد بررسی و استخراج وظایف مدیریت از سیره امام هادی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هریک از اقدامات حضرت برای حفظ کيان مکتب شیعه و مقابله حاکمان جور به صورت غیرمستقیم مانند تقویت و باز تأسیس سازمان وکالت، تلاش در جهت ایجاد همگرایی دینی، توجه به کار جمعی و تشکیلاتی، نظام سازی فرهنگی در دفاع از معارف اهل البیت و مدیریت بحران‌های سیاسی ناشی اعمال فشار و حاکمیت جوروانی اختناق و خفقان بر امام و شیعیان، می‌تواند یک یا چند یا تمام وظایف مدیریت از برنامه‌ریزی تا نظارت و کنترل را به همراه داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: وظایف، مدیریت، سیره، امام هادی، سیره امام هادی

---

^۱ - دکترای قرآن و علوم - گرایش مدیریت

مقدمه

زندگی اجتماعی افراد را فعالیت‌های او تشکیل می‌دهد. یکی از مهم‌ترین فعالیت‌ها در زندگی اجتماعی بشر امروز را می‌توان فعالیت‌های مدیریتی او دانست. در عصر حاضر تنها به مدد این فعالیت است که مأموریت‌ها و اهداف سازمان‌های کوچک و بزرگ تحقق می‌یابد، از منابع و امکانات موجود بهره‌برداری می‌شود و استعدادهای نهفته افراد شکوفا شده فعلیت و تحقق پیدا می‌کند. از نظر اندیشمندان مدیریت و سازمان حیطه وظایف مدیریت دربردارنده بسیاری از کارکردهای مدیریت بوده و از همین رو همواره توجه خاص نسبت به آن داشته‌اند. مدیران در انجام وظایف محوله خود، فرایندی را دنبال می‌کنند که عبارت‌اند از برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، بسیج امکانات، نظارت و کنترل، انگیزش، ارتباطات، هدایت و تصمیم‌گیری. مجموعه این فعالیت‌ها است که به مدیران جهت داده روشن‌کننده مسیر آنان است و مدیریت را شکل داده هماهنگی و نیل به اهداف را میسر می‌سازد. صاحب‌نظران مدیریت و سازمان نظریات متفاوتی در مورد وظایف مدیریت ارائه نموده‌اند. قدر مسلم این است که اغلب آنان بر وظایف پنج‌گانه و اصلی مدیر توافق نظر دارند که از آن به‌عنوان اصول پنج‌گانه مدیریت علمی نیز نام‌برده می‌شود. لکن در مدیریت اسلامی که تحقیق حاضر درصدد بررسی سیره مدیریتی یکی از پیشگامان معصوم آن است علاوه بر توجه مکفی به این اصول در چارچوب مشخص ارزش‌های دینی، به انسان نیز به‌عنوان عامل اصلی و تأثیرگذار، توجه خاص و اکید نموده و کلیه فعالیت‌ها و وظایف مدیریت را با محوریت انسان و ارزش‌های کمال بخش او طراحی می‌کند. مقاله حاضر در نظر دارد وظایف مدیریت را در سیره امام هادی که حیات مبارک آن حضرت با سختی‌ها و دشواری‌های فراوان و شرایط اختناق و خفقان همراه بود و خلفای عباسی از معتمد گرفته تا معتز برای تحت فشار گذاشتن امام به وجود آورده بودند، با طرح این سؤال که فرایند استخراج وظایف مدیریت از سیره امام هادی چگونه است؟ بررسی نماید. برای این منظور ابتدا وظایف مدیریت را با رویکرد علمی برمی‌شمایم تا چارچوب نظری منسجم برای تحلیل رفتار و اقدامات سنجیده و به‌موقع امام هادی شکل بگیرد، سپس با تبیین سیره و عملکرد امام در دوران امامت خویش به‌عنوان الگوی رفتاری مدیریت اسلامی تأکید شده است. اقدامات مدبرانه امام را در سطح رهبری امت اسلامی در تمام دوران امامت حضرت می‌تواند در امور ذیل دسته‌بندی و تحلیل نمود. برنامه‌ریزی و هدف‌گذاری مؤثر در قالب تعیین اهداف جامعه اسلامی و بخصوص شیعیان، پیش‌بینی دقیق عملکرد و رفتار رقبا و تعیین روش‌های مقابله با آن به‌منظور دستیابی به اهداف، ایجاد وحدت، هماهنگی و همگرایی اسلامی و... سازمان‌دهی، به کمک این وظیفه‌ای مدیر و رهبر در یک دستگاه و سازمان اهداف خردشده تبدیل به وظایف اجرای و قابل‌دسترس می‌گردد. این مورد را در

سیره امام هادی می‌توان در ضمن تشکیل سازمان وکالت، نظارت بر وکلا و باب‌ها، تبدیل و جایگزینی وکلا در صورت فوت یا خیانت و حساب‌رسی به امور شیعیان از طریق وکلا جستجو نمود. هم‌چنین تعیین وکیل در یک ناحیه و منطقه را می‌توان به‌عنوان استخدام و بکار گماری یا بسیج نیرو و امکانات در نظر گرفت. در سیره امام هادی و هم‌چنین سایر ائمه معصومین این مورد با دقت و ظرافت کم نظری صورت می‌گرفت. تلاش بر این بود که افراد شایسته، لایق، مؤمن، متعهد و مورد اعتماد به مقام و پستی گمارده شود.

هدایت و رهبری یکی دیگر از وظایف مدیریت است که در سیره امام هادی به بهترین وجه متناسب با شرایط زمان بروز و ظهور دارد و به گونه‌ای که افراد و دسته‌های مشتاق حضرت وظایف محوله خویش را با اشتیاق، انگیزه و علاقه به آن انجام می‌دادند و بالاخره اصل مسلم نظارت و کنترل در وظایف مدیریت. واقعیت این است که در سیره امام هادی نظارت و کنترل بر کلیه منابع و امکانات به نحو احسن و شایسته اعمال شده است. به عبارت دیگر نظارت و کنترل دقیق باعث شده بود امام در اوج خفقان و اختناق از مدینه تا سامرا در تمام بحران‌های که برای شخص حضرت، شیعیان یا جامعه و حکومت در حکومت شش خلیفه عباسی به وجود می‌آمد، خود، خانواده و شیعیان را به سلامت عبور دهد. از این شاهد هستیم که امام هم افراد و کلا و باب‌ها در تمام نواحی به‌خوبی ارزیابی و کنترل می‌نمودند و بر عملکرد آنان نظارت داشتند و هم فرایندهای را در کنترل خود داشتند. کنترل فرایند بخصوص در فرایندهای ارتباطی بیشتر نمود داشت و هرازگاهی به مقتضای شرایط از روش‌های ارتباطی مؤثر بهره می‌گرفتند.

مروری ادبیات تحقیق

واژه مدیریت در لغت به معنای «اداره کردن» و «مدیر» اسم فاعل از مصدر «اداره» به معنای «اداره‌کننده» است «اداره» از ماده «دور» گرفته شده که مصدر آن «دوران» به معنای «گردیدن» است؛ بنابراین «مدیر» یعنی گرداننده و «مدیریت» به معنای گرداندن یک سازمان در راستای هدف خاص آن هست (بختیاری، ۱۳۹۶: ۳). واژه‌ای که مسلمانان و اعراب نیز برای «مدیریت» به کار برده است واژه‌ای «تدبیر» است. این واژه هم در مهم‌ترین منابع مدیریتی و سیاسی مسلمانان مانند «احکام السلطانیة ماوردی» آمده است. در قرآن کریم واژه «یدبر» در بعضی آیات آمده است از آن جمله قرآن کریم در سوره مبارکه سجده آیه ۵ می‌فرماید: «يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ» (سجده: ۵) یعنی او (خداوند) کار را از آسمان تا زمین سامان می‌دهد. سپس در روزی که مقدار آن هزار سال است چنان‌که می‌شمارید به‌سوی او بالا می‌رود.

به طور کلی مدیریت اسلامی در سلک مفاهیمی از قبیل راستی، پاک دامن، پرهیزگاری، عدالت، مساوات و برابری اجتماعی قرار داده شده است (احمدی، ۱۳۸۶: ۲۵).

مدیریت در اصطلاح به فراگرد بکارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی بر مبنای نظام حاکم ارزشی پذیرفته شده که با برنامه ریزی، سازمان دهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل عملیات برای دستیابی به اهداف تعیین شده، محقق می شود (رضائیان، ۱۳۸۰: ۱۸). تعریف شده است. اندیشمندان مسلمان مدیریت اسلامی را به علم و هنر فرایند استفاده کارآمد و اثربخش منابع انسانی و مادی از طریق برنامه ریزی، سازمان دهی، هدایت و کنترل در یک محیط پویا در جهت تحقق اهداف سازمان یا جامعه در چارچوب احکام اسلام و تقرب الی الله (احمدی، ۱۳۸۶: ۱۲). تعریف کردند. منطق «نجما» کمی بنیادی تر و متفاوت تر به تعریف مدیریت اسلامی نگاه کرده است. کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، این مهم را در سه سطح مدیریت خداوند و کارگزاران الهی، مدیریت معصومین و مدیریت غیر معصومین دسته بندی و در تعریف مدیریت اسلامی در سطح غیر معصومین فرموده اند: مدیریت اسلامی، تدبیر ولایی الهی امور مجموعه های سلسله مراتبی، برای رسیدن به اهداف، مبتنی بر ارزش های اسلامی است (کارگروه، ۱۳۹۷: ۴۹). تعریف های که ذکر شد و هم چنین تعاریف متعدد که از مدیریت وجود دارد هر کدام دارد دارای قوت ها و ضعف های است. از این رو تعریف منتخب از مدیریت اسلامی در این تحقیق، تعریف اخیر است؛ لذا مبنا تحلیل در این نوشتار تعریف کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، از مدیریت است به این دلیل که نسبت به تعاریف دیگر از جامعیت و اتقان بهتری برخوردار بوده و باهدف تحقیق حاضر که تبیین و بررسی وظایف مدیریت در سیره ای اما هادی کاملاً سازگار است.

۱-۲ سیر تحول نظریه های مدیریت

تحولات نظری در حوزه مدیریت بحث دنباله دار و سابقه دار است. بررسی همه جانبه این مهم مجال واسعی را می طلبد و شاید نیازمند مباحث گسترده در قلب چندین جلد کتاب باشد؛ لکن می توان گزارش مختصر از تحولات عمده در عرصه نظریه های مدیریت و سازمان را در قالب جدول ارائه نمود. تابی توان مبنی تحولات و سیر تکاملی نظریات علمی مدیریت را مبتنی بر آموزه های اسلامی و رویکرد دینی در این حوزه و بخصوص سیره، روش و عملکرد ائمه هدا و بزرگان دین مورد ارزیابی قرارداد و سهم آن را در فرایند تکاملی نظریات مشخص نمود.

جدول شماره ۱ سیر تحول نظریه های مدیریت

ر	نظریه	نظریه پرداز	رهیافت

دیف			
۱	نخستین نظرات	آدام اسمیت	تخصص گرایی، انسان گرایی، انگیزش با انگیزه‌های مادی
۲	کلاسیک‌ها	تیلور فایول و بر بارنارد	علمی کردن فعالیت‌ها، انتخاب مناسب، آموزش، حمایت، تقسیم کار، اختیار، انضباط و استانداردهای سازی مشاغل
۳	نئو کلاسیک‌ها	آلتون مایو و مازلو	انسان علاوه بر انگیزنده‌های مادی، به مسائل اجتماعی نیز انگیزش می‌یابد
۴	علوم رفتاری	مگ گلنلند، فیدلیر هرزبرک	انگیزش ریشه در فرهنگ دارد. همه انسان‌ها سه نیاز مهم دارند، نیاز به قدرت، روابط و موفقیت.
۵	نگرش سیستمی	برتالنفی سایمون	مسائل سازمان باید به صورت چندبعدی به صورت یک مجموعه مطالعه شود.
۶	روابط انسانی	آلتون مایو	اهمیت عوامل اجتماعی، انسان اجتماعی و خود شکوفاست
۷	نظریه نیازهای انسانی	مازلو	توجه به نیازهای زیستی، ایمنی، احترام، منزلت، اجتماعی و خودیابی
۸	نظریه y و x	داکلاس مگ گریگور	قضاوت در مورد کارکنان بر اساس پیش فرض‌های مدیر، مسئولیت پذیر بودن و تعهد به انجام کار
۹	نظریه شخصیت	کریس آرجریس	شناخت دقیق سازمان توجه به کارکنان برای دستیابی به اهداف، مقاومت در برابر اعمال آمرانه و احتیاج به شایستگی و رشد شخصیت
۱۰	مکتب اقتضایی	جون وود وارد	ارتباط محیط با ساختار سازمانی

مبانی نظری

با توجه به فرهنگی بودن مقوله مدیریت، طبعی است که شیوه مدیریت و رهبری تابعی از ارزش‌های حاکم بر ساختار و بافت تشکیل دهند یک جامعه هست؛ از این رو شکل و نحوه رهبری و

مدیریت در هر تمدنی بستگی به ساختار و ساخت فرهنگی آن تمدن دارد؛ لذا چگونگی ماهیت و عناصر تشکیل دهنده جامعه، خود روش خاص از رهبری و مدیریت را اقتضا دارد. رخدادهای قضایایی تاریخی بر این مهم گواهی می‌دهد. از جمله خاطرات تلخ دانشمندان غربی اروپایی از دادگاه‌هایی تفتیش عقاید^۱ و نگرانی از تکرار مطالعات مدرسه‌ای^۲ سبب شد تا رویکرد تحلیلی مبتنی بر داده‌های تجربی بشری صرف پس از رنسانس بر روح تحقیقات و پژوهش‌های دانشمندان غربی حاکم گردد. سرانجام این نگرانی به قول برخی اندیشمندان مدیریت باعث شد که انسان نیز به عنوان یکی از عوامل تولید در ردیف ماشین و دیگر منابع سازمان به شمار آید؛ یعنی انسان که خود خالق ماشین است، در نظام ارزشی غرب هم‌ردیف و هم‌سطح مخلوق خود و گاه در آثار برخی از متفکران، به شکل شگفت‌آوری حتی پست‌تر از ماشین جای گرفت (رضائیان، ۱۳۸۰: ۵).

امروزه اگرچه مطالعات انسان‌شناختی و تعامل با فرهنگ‌ها و اندیشه‌های دیگر توجه برخی متفکران غربی را متوجه این امر نموده است که شیوه تفکر خویش در مورد انسان را باز مهندسی نموده و او را تنها به عنوان یک از عوامل صرفاً ماشینی و چرخ‌دنده‌ای حساب نکنند؛ اما با کمال تأسف این طیف از نظریات صرفاً در حد نظریه باقی مانده و در صحنه عمل هم چنان صدای خرد شدن ارزش‌های فطری انسان در لابه‌لای ارابه‌های ماشین‌ساز شرکت‌های بزرگ سرمایه‌داری و چندملیتی غربی گوش‌ها را می‌خراشد. طبعی است که پیامد چنین نظام ارزشی، حاکمیت منافع فردی و مکتب اصالت النفع بر روند فعالیت‌های اقتصادی، تولیدی، سیاسی، اجتماعی و مدیریتی است. از دیدگاه طرف داران مکتب اصالت النفع یک عمل تا آنجا درست شمرده می‌شود که رأی فرد یا افرادی، بیشترین خویشی؛ رفاه و آسایش را به وجود بیاورد. به عبارت دیگر معیار و ملاک درستی اعمال و رفتار افراد نتایج حاصل از آن است نه شیوه عملکرد و انجام آن. در حقیقت طرف داران مکتب اصالت النفع پشتوانه اصلی عمل را که عبارت از نیت و انگیزه‌های آن باشد، واقعی ننهادند در عوض بر این باور اصرار دارند که میزان درستی نتیجه به میزان سودآوری و منافع حاصله از آن دارد. بدین سان به فرموده برخی نویسندگان، تمدن سرمایه‌داری غرب بعد از انقلاب صنعتی به یک تمدن

^۱ Inquisition

^۲ مدرسه‌ای (Scholastic) به علوم اطلاق می‌شود در قرون وسطا جزو مواد آموزشی بود و ارباب کلیسا در برنامه‌های آموزشی خود به دانشجویان تدریس می‌کردند خصوصیت این درس‌ها این بود که هیچ‌کس از دانش‌پژوهان حق اعتراض بر آن‌ها نداشتند به گونه صاحبان نظریات و اندیشه‌های جدید و خلاف تدریس کلیسا به شدت مجازات می‌شدند. داستان محاکمه و مجازات گالیله نمونه بارز آن است.

سود انگار تبدیل شده است و در نتیجه زندگی انسان غربی، صحنه تمام عیار رقابت سودمحوری شده است (رضائیان، ۱۳۸۳: ۶).

بدیهی است که اصول مدیریتی حاکم بر چنین جامعه‌ای را نمی‌توان اصول مطلق و جهان‌شمول پنداشت و کاربرد آن را در تمام جوامع به صورت اثربخش و کارا تجویز نمود. البته این به معنی اعراض و پشت پا زدن به تمام دست آوردهای بشری نیست؛ لذا آن دست از اصول، تئوری‌ها، دست آوردهای تجارب بشری که با آموزه‌های دینی و اسلامی تعارض ندارند و در جهت رفع نیازمندی‌های علمی جوامع مسلمان مورد نیاز است، باید مورد توجه و عنایت دانشمندان مسلمان باشد با این وجود تلاش برای تدوین اصول مدیریت بر مبنای ارزش‌های الهی نباید مورد غفلت واقع شود. آنچه در بحث مدیریت اسلامی یا کاوش نکات مدیریتی در سیره و روش اولیایی الهی مطرح است، حاکمیت ارزش‌های اسلامی و معیارهای الهی بر مدیریت در کنار بهره‌مندی از چارچوب‌ها و ساختارهای علمی و مدیریتی هست. به عبارت دیگر اگر دانش مدیریت برای داده‌های خود از احکام، راهکارها و ارزش‌های اسلامی بهره‌مند گردد، به موفقیت حقیقی دست خواهد یافت. در حقیقت به نظر می‌رسد مدیریت اسلامی بر مبنای ارزش‌های اسلامی الهی، زمینه‌های تعالی انسان را در سطوح مختلفی جامعه، مدیریت، رهبری و سازمان و مدیریت و رهبری سازمانی فراهم می‌آورد. البته ذکر این نکته هم ضروری است که با توجه به فرهنگی بودن مقوله مدیریت، این امر به کارگیری اصولی متقن علمی که در دانش مدیریت از جانب نظریه پردازان غربی ارائه شده است منافاتی ندارد.

بنابراین اگر سازمان‌ها بخواهد اهداف و مأموریت‌های خود را صرفاً در دستیابی به منافع کمی مادی تعریف کنند، به تدریج پس از دستیابی نسبی به هدف برای ادامه فعالیت دچار تردید شده و فلسفه وجودی خویش را متزلزل می‌بیند. تغییر رویکرد بسیار مهم در ادبیات مدیریت استراتژیک سازمان‌ها در دنیا امروز بر این مطلب گواهی می‌دهد. امروزه سازمان‌های بزرگ دنیا بجای آنکه اهدافی برای خود تعیین کنند و درصدد تدوین استراتژی و راهبردهای رسیدن به آن باشد، ارزش‌هایی را برای سازمان خود تعریف نموده و مأموریت سازمان را رسیدن به آن ارزش‌ها و پیاده کردن آن‌ها تعریف می‌کنند. به عنوان نمونه اگر سازمانی صرفاً به دنبال افزایش درآمد سهام‌داران و ذی‌نفعان خود باشد، ارزش خود را بالا بردن نسبی قیمت هر سهم سازمان تعریف می‌کند و تمام ارکان سازمان به دنبال پیاده‌سازی این ارزش در سازمان می‌باشد. از آنجاکه مدیریت اسلامی مدعی است با نگاه جامع به تمام ابعاد وجودی انسان و با مدنظر قرار دادن تمام نیازهای او و با در نظر گرفتن اولویت‌بندی نیازها، درصدد است ارزش‌هایی را برای سازمان تعریف کند که با توجه به فلسفه وجودی و رسالت هر سازمان آن را به موفقیت‌های منحصر به فرد و متعالی برساند.

شناخت و کاربرد مدیریت اسلامی و کاربردی کردن اصول و مفاهیم آن برای سازمان‌های بافرهنگی دینی و اسلامی با استفاده از سیره و روش مدیریتی امام هادی در زمان خلافت و حاکمان جور عباسی و ضعف اعتقادی و رهبری دستگاه خلافت، حاکمیت فتنه و آشوب و شرایط اختناق و خفقان سیاسی و انواع دسیسه‌های که برای تضعیف جایگاه امامت، اعمال محدودیت‌ها متعدد در فعالیت امام، روی دست گرفته بودند، امام با طراحی سازگار مناسب در این شرایط از قبیل تشکیل شبکه ارتباطی با شیعیان، تأسیس سازمان وکالت برای برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی امور، استفاده بهینه از منابع و امکانات موجود، هدایت و رهبری، نظارت و کنترل، تهیه راهبردهای مذهبی برای ایجاد همگرایی اسلامی، توجه به مسائل انسانی در ضمن راهنمایی‌ها و فرمایشات خود، ایجاد تشکلات و گروه‌های کاری، اقدام به نظام‌سازی فرهنگی برای نیل به سعادت و از همه مهم‌تر مدیریت بحران و... مباحث است که در این مقاله به آن‌ها پرداخته شده است.

پیشینه تحقیق

تحقیقات و تلاش‌های پژوهشی زیادی تاکنون جهت شناخت و معرفی مدیریت اسلامی در قالب کتب، مقالات، همایش‌ها و کنفرانس‌های متعدد صورت پذیرفته است. اغلب این تلاش‌ها کوشش نموده با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم، روایات و سیره معصومین و نیز بنا عقلا و شیوه مدیریت مدیران مسلمان، مدیریت اسلامی را معرفی نمایند؛ منتهی هنوز به الگوی جامع، اثبات‌شده و کاربردی که موردپذیرش دانشمندان علم مدیریت و اساتید و پژوهشگران حوزه علمیه باشد دست نیافته‌اند. تعداد این کنکاش‌های مبارک علمی به قدری زیاد است که این مجال گنجایش حتی ذکر آنان را ندارد. به‌طورکلی اندیشمندانی که در حوزه مدیریت اسلامی ورود نموده‌اند، هر یک به فراخور برداشت‌های خود از اسلام، مبانی اخلاقی و سیره پیشوایان دین، مستقیم یا غیرمستقیم تعاریف و توضیحاتی را ارائه نموده‌اند که به نحوی مفهوم مدیریت اسلامی از آن قابل استفاده است. البته دامنه این برداشت‌ها که بیشتر بر محور ارزش‌ها و مبانی اخلاقی مکتب اسلام و سیره معصومین قرار دارد گسترده و از نظر نوع نگاه در عین نزدیک بودن به هم متنوع است.

به‌عنوان نمونه افجه‌ای مدیریت اسلامی را مقوله‌ای مکتبی می‌داند. از نظر ایشان وظیفه مکتب ارائه نظریاتی است که با مفهوم عدالت ساز کاری دارد (افجه‌ای، ۱۳۷۷: ۲۳). برخی دیگر از نویسندگان بر این باور است که نظام مدیریت در تفکر اسلامی، برگرفته از اصول اعتقادی آن است؛ بنابراین مدیریت برای مجموعه انسانی در داخل یک سازمان در راستای مدیریت برجهان خلقت است. روشن است که ایشان مدیریت را به‌عنوان یک نگرشی مطرح می‌کند که در آن مدیر به‌عنوان

عضوی از اعضای آفرینش است؛ لذا باید هماهنگ با ضوابط و قوانین کلی آن باشد. تشکیلات که هدایتش به مدیر سپرده شده است، هدفش در جهت نظم کلی جهان و برای پیشبرد فعالیت‌های بشری به منظور دستیابی به سطوح آرمانی است (حمیدی زاده، ۱۳۷۸: ۴). قرب الی الله یکی دیگر از مفاهیمی است که توضیح مدیریت اسلامی بدان اشاره شده است (عسکریان، ۱۳۷۰: ۵۴). هم‌چنین ارتباط با خدا و اعتقاد به صفات ثبوتی مانند قادر مطلق دانستن خداوند و یگانگی وجودی از دیگر مؤلفه‌های تعریف مدیریت اسلامی است (جوادی، ۱۳۷۸: ج). در تحقیق دیگر مدیریت اسلامی بخش از فرایند مدیریت دانسته که مستند به وحی الهی است (قبادی، ۱۳۷۸: ۲۴).

جدید و منسجم‌ترین مجموعه که می‌توان از آن به عنوان مجموعه هماهنگ و نظام‌مند یادکرد، پژوهشی است که توسط کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی به عنوان نقشه جامع مدیریت اسلامی «نجما» با مسئولیت استاد ارجمند دکتر نقی پور فر و با نظارت دکتر رضائیان در حال انجام است. این اثر در عین جامعیت نسبت با سایر پژوهش‌ها در این حوزه هنوز در مرحله طرح است و به مرحله تولید محتوای نرسیده است. در همین راستا مقاله حاضر با بهره از طرح نجما درصدد ارائه بخش از الگوی مدیریت اسلامی مبتنی بر سیره مدیریت امام هادی است و تلاش می‌کند وظایف مدیریت را با استفاده از سیره امام همام به دست آورد. ویژگی موضوع فوق در این است که دوران حیات مبارک امام هادی یکی از دشوارترین دوران‌های بود که بر ائمه معصومین گذشت. ایشان در زمان حیات مبارک خویش با شش خلیفه عباسی هم‌عصر بود که هرکدام تلاش نمودن انواع محدودیت‌ها را بر زندگی امام اعمال نماید. جو حاکم بر زندگی امام به گونه بود که هم امام و هم اطرافیان و شیعیان حضرت فرصت و مجال هیچ اقدامی را نداشتن، تمام آموخته‌ها امام شدیداً کنترل می‌شد و ارتباط امام را با یاران و شیعیانش محدود و گاه غیرممکن می‌ساخت. باین وجود امام ارتباطات خویش با اصحاب و یارانش با طراحی سازگاری مناسب حفظ و تقویت می‌کند سازمان وکالت بیش از پیش فعال می‌شود از نظام سازی فرهنگی در جامعه اسلامی غفلت نمی‌شود، گروه‌های کاری بانظم و تشکیلات خاص در اقصا نقاط عالم اسلام ایجاد می‌شود. مسائل انسانی در بیانات و فرمایشات حضرت مورد توجه قرار می‌گیرد و از همه مهم‌تر با اتخاذ راهبرد مذهبی برای ایجاد همگرایی دینی و اسلامی اقداماتی لازم صورت می‌گیرد. این مجموعه ویژگی‌ها سبب اشتیاق محقق به انتخاب این موضوع گردید است.

روش تحقیق

هدف اساسی در این تحقیق تبیین الگوی مدیریت اسلامی یا وظایف مدیریت مبتنی بر سیره امام هادی با استفاده از ساختار نجما است. مقاله از حیث هدف کاربردی است؛ زیرا با استفاده از

داده‌های بنیادی درصدد تبیین الگوی مدیریت اسلامی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و سیره امام هادی است. تحقیقات کاربردی با استفاده از زمینه و بستر شناختی موجود که از طریق پژوهش‌های بنیادی فراهم شده، برای رفع نیازها، بهبود و بهینه‌سازی ابزارها (حافظ نیا، ۱۳۹۷: ۵۹) و به‌کارگیری نظریه‌ها، قوانین، اصول و فنون تحقیقات پایه‌ای در حل مسائل اجرایی و واقعی هستند (خاکی، ۱۳۸۴: ۲۰۲). این تحقیقات برای یافتن راه‌حلی درباره‌ی یک مشکل مهم در جامعه، یک سازمان صنعتی یا اداری انجام می‌گیرد (نوبخت، ۱۳۹۲: ۴۱) و نتایج آن در اختیار مدیران و عوامل اجرای قرار داده می‌شود. از نظر ماهیت مبتنی بر نظریه تحلیل محتوا است که طی آن موارد مرتبط از دانش مدیریت و نیز مفاد آیات و روایات مربوط به مسائل اجتماعی قرآن کریم، سیره رفتاری امام هادی مورد تحلیل قرار گرفته است. تحلیل محتوا روش اسنادی است که هدف از آن تحلیل کمی یا کیفی محتوای متون، عکس‌ها، فیلم‌ها و سایر اشکال ارتباط شفاهی، دیداری و نوشتاری هست. بر اساس این روش به‌طور عمده قطعات از سیره امام هادی مربوط به مسائل اجتماعی به‌عنوان متن انتخاب گردید و با استفاده از چارچوب نظری مورد استفاده در تحقیق، موارد منطبق با آن انتخاب و دسته‌بندی شده و پیرامون آن توضیحاتی ارائه شده است. در این تحقیق از روش گردآوری اطلاعات کتاب‌خانه‌ای استفاده شده بدین صورت که متون و منابع مرتبط ابتدا منابع دانش مدیریت سپس متون و منابع اسلامی عمده‌تاً تاریخی مربوط به مسائل اجتماعی و روایات منقول از امام هادی مورد کاوش قرار گرفته. مضاف بر این کتب، پایان‌نامه‌ها، مقالات و سایت معتبر و مرتبط با موضوع پژوهش بررسی و اطلاعات مرتبط استخراج و سپس به توصیف و تحلیل آن پرداخته شده است. از نظر تحلیل اطلاعات در زمره‌ی تحقیقات توصیفی از نوع همبستگی است؛ زیرا درصدد طراحی و تبیین مدیریت اسلامی مبتنی بر سیره در سلسله‌مراتب سازمانی و کشف متغیرها «علی، مداخله‌گر، پیامدی، زمینه‌ای و راهبردی» هست. تحقیقات توصیفی از نوع همبستگی یا هم‌خوانی به دنبال درک چرایی و چگونگی ماهیت پدیده‌ها به‌منظور کسب اطلاعات از وجود رابطه بین متغیرها می‌باشند؛ اما مقصود لزوماً کشف این نسبت علی و معلولی نیست بلکه هدف تبیین و درک رابطه بین دو گروه است (حافظیان، ۱۳۹۷: ۷۸) با توجه به نوع پژوهش جامعه تحلیلی تمام منابع مرتبط با موضوع پژوهش هست و طبعاً نمونه این پژوهش تمام منابعی است که محقق به لحاظ بضاعت علمی و موقعیتی که به آن‌ها دست رسی داشته است، هست.

یافته‌های تحقیق

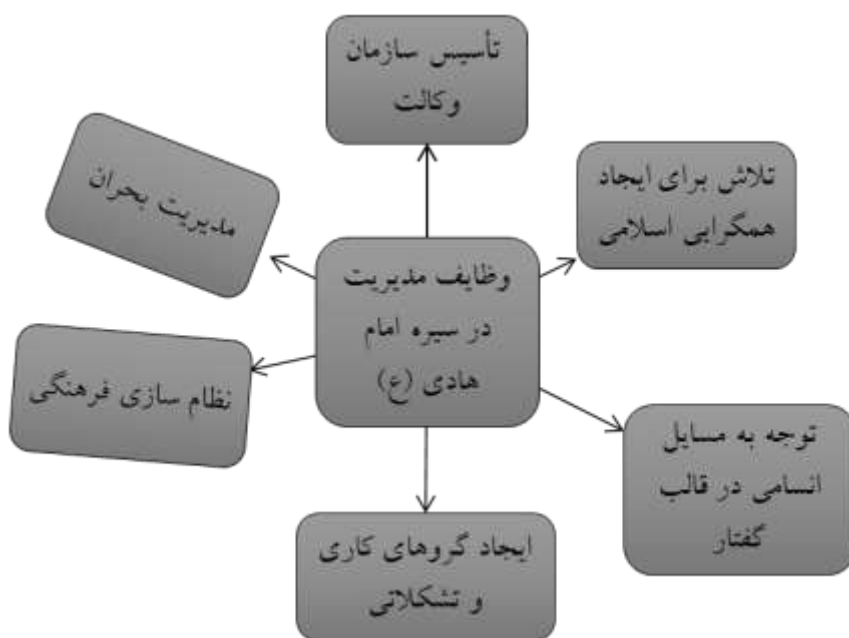
یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد اقدامات امام هادی علی‌رغم اینکه در طول حیات مبارک خویش لحظه از دید حاکمان عباسی مخفی نبوده و همواره از مدینه تا سامرا تمام اعمال و حرکات ایشان و

اطرافیان و شیعیانش کنترل و نظارت می شده است. از طرفی خلفای عباسی از طریق گماشتگان و ناظران بر امام درصدد یافتن فرصت و نقطه ضعفی برای ضربه زدن به امام و انداختن ایشان از چشم و نظر مردم و شیعیانش بود و در این راستا دسیسه های فراوانی هر از چند گاهی طراحی و اجرا می نمودند تا شاید بتواند به نیات پلید خود نائل آیند؛ لکن اقدامات و رفتار سنجیده امام هادی به گونه بود که هرگونه بهانه از دست آنان گرفته بود و عملاً هیچ گونه اقدام مخاطره آمیز را در قبال ایشان نمی توانستند مرتکب شود.

به گواهی تاریخ اقدامات امام هادی در مقابل خلق بحران های فراوان خلفایی عباسی و ایجاد جو خفقان و اختناق و اعمال محدودیت های متعدد بر زندگی روزمره امام و گاه شدت برخورد و تهدید حضرت به گونه بود که امروزه با تکامل و پیشرفت علوم عمق و ژرفای آن قابل درک شده است و به راحتی می توان با ساختاردهی عملکرد و اقدامات درست و مقتضی ایشان در حوزه های مختلف از جمله مدیریت، وظایف و مکلفین های افراد در مواقع مختلف را استنباط کرد. دامنه و گستره عملکرد امام هادی در ارتباط با وظایف مدیریت جامعه اسلامی به قدر گسترده است که می توان ادعا کرد در مورد هریک از وظایف مدیریت که امروزه به کمک پیشرفت علم تئوریزه شده است و ساختاریافته است چندین مقاله یا کتاب نوشت. تنها زیارت جامعه کبیره مملو از وظایف مدیریتی است که در زمان خود در اختیار وکلا، باب ها و عموم دوست داران و شیعیان در قالب دعا و مناجات با خداوند متعال قرار گرفته است. مهم ترین اقدامات حضرت در نمودار ذیل نشان داده است و درواقع یافته های تحقیق را به صورت خلاصه بیان می کند. محورهای ذیل اگرچه مطابق دست آورده ای عملی و وظایف مدیریت صورت بندی نشده است و در آن برنامه ریزی را به عنوان برنامه ریزی مشاهده نمی کنیم یا سازمان دهی به این عبارت ذکر نشده است و هم چنین بسیج نیرو و امکانات به صراحت نیامده است؛ لکن عملکرد حضرت، برخورد و موضع گیری ایشان در مواقع مختلف همه یا برخی از وظایف مدیریتی را در خود به صورت مطوی دارد و می توان آن ها را به راحتی استنباط کرد. این وظیفه محقق است که تلاش نماید رفتارهای را در مطابقت با ساختارهای منسجم و قابل قبول شناسایی و دسته بندی نموده بعد از آنالیز و سنجش روایی و پایی و اطمینان از سازگاری با فرهنگ دینی، پاسخ گویی و کارآمدی آن برای مسائل و مشکلات جامعه و سازمان، در اختیار جامعه علمی، سیاست گذاران و مدیران اجرایی قرار داده آنان را در دست رسی به اهداف تعریف شده ای جامعه، سازمان و گروه کمک نماید.

اگر محقق نتواند به وظیفه خویش عمل کند و موفق به شناسایی اقدامات و عملکردهای مطابق با ساختارهای علمی شناخته شده و قابل پذیرش نشود و یا جواب آنالیز آن منفی بوده از روایی و پایی

لازم برای عرضه به جامعه علمی و اجرایی برخوردار نباشد. مطمئناً در انتخاب روش تحقیق و پیش فرض ها دخیل در آن باید تجدیدنظر نماید. به دلیل اینکه ساختار تحقیقات منتج به نتایج مثبت و دارای روایی لازم لزوماً باید با فرهنگ حاکم بر جوامع، همسو و هم‌سنگ باشد؛ بنابراین با ساختار تحقیقاتی علمی دانش مدیریت که اکثراً کمی و مبتنی بر داده‌های تجربی و آزمایشگاهی است و یا در اغلب موارد با اعداد و ارقام یا اشکال و نمودارهای آماری صرف سروکار دارد، نمی‌توان از مقولات عقلانی و تاریخی مانند سیره پیشوایان دین، انتظار دست آورد علمی به معنای مصطلح داشت. لکن اگر داده تجربی و حتی آمار و اعداد پایه استدلال عقلانی مبتنی بر فرهنگ دینی قرار بگیرد و با رویکرد قیاسی استقرایی عمل کند، ممکن است به نتایج محیرالعقولی دست‌یافت.

نمودار شماره ۱ وظایف مدیریت در سیره امام هادی(ع)

۶-۱ تأسیس سازمان وکالت

شبکه وکالت، از بد تأسیس خود در زمان امام صادق پس از آنکه پیروان مکتب اهل بیت به‌ویژه بر اثر تلاش‌های امام باقر متشکل شدند و هویت فکری و مکتبی آنان قوام پیدا کرد، این تشکل فکری در عصر امام ششم با تربیت روزافزون نیروهای مؤمن و مکتبی و همچنین بسط فقه، ساختار مذهبی مستقیمی یافت و امام صادق به‌عنوان مؤسس فقه جعفری مطرح شدند یکی از فعال‌ترین و درعین حال

فراگیرترین سامانه هدایت و رهبری شیعه از نیمه دوم دوران و حضور امامان معصوم تا پایان دوره غیبت صغرا است. این نهاد مقدس، مذهبی، سیاسی و اجتماعی در غیبت کبرا نیز به رهبری فقهای عظام امتداد یافته و هم چنان رهبری سازمان یافته و نظام مند پیروان مکتب اهل البیت را بر عهده داشت و پاسخ گویی به نیازهای مذهبی و نیز حفظ انسجام درونی آنان را استمرار بخشید.

مضاف بر این، حاکمیت جو اختناق و سخت گیری جریان خلافت نسبت به امامان معصوم و به شهادت رساندن آنان، موجب شد تا ائمه با در پیش گرفتن راهبرد تقیه به سازمان دهی پیروان مکتب اهل بیت به عنوان یک جریان اصیل اسلامی و ادامه دهندگان سنت نبوی بپردازند و شبکه وکالت را برای حفظ اسرار جریان امامت و پیشبرد اهداف مورد نظر شکل دهند. این عوامل سبب شد تا امام صادق (ع) نهادی را بنیان نهند که نیرو سازی امام باقر (ع) را در عرصه عمل و عینیت، تحقق می بخشد. این نهاد که بعدها، با عناوینی چون شبکه وکلا و نمایندگان امام نامیده شد، به طور نظام مند و منسجم با شیعیان در اقصی نقاط جهان اسلام ارتباط داشت و همچون یک دولت، اداره مذهبی، سیاسی پیروان مکتب اهل بیت را تحت هدایت و رهبری امام معصوم بر عهده گرفت. سازمان وکالت به مثابه یک شبکه ارتباطی از بدوی شکل گیری در امام صادق (ع)، به تدریج دارای نظم و هماهنگی بیشتری شد تا جایی که در عصر امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) و به دنبال آن، در دوره غیبت صغرا به اوج انسجام خود رسید و اغلب مناطق شیعه نشین را دربر گرفت. از دیگر عوامل زمینه ساز و گسترش سازمان وکالت می توان به امور مانند بعد مسافت میان مناطق شیعه نشین و مراکز استقرار امام معصوم، حاکمیت جو نامطلوب، خفقان و اختناق و طبعاً دشواری ارتباط مستقیم شیعیان با امام، عدم دسترسی شیعیان به امام معصوم در اثر حبس یا شهادت امام و بالاخره آماده سازی شیعیان نسبت به شرایط عصر غیبت. (جباری، ۱۳۹۳: ۴۷-۵۷)

برای این سازمان یک شکل هرمی می توان تصور کرد که در رأس این هرم امام معصوم به عنوان «رهبر سازمان» و در قسمت های میانی هرم وکلای ارشد قرار دارند که نقش های برجسته ای دارند و گاهی از ایشان به عنوان باب نیز تعبیر شده است به عبارت دیگر سازمان وکالت همچون دیگر سازمان های نظام مند که در پی انجام هدف مشترکی هستند، دارای شالوده ای منظم و منسجم بود. این ساختار و شالوده را می توان مانند هرمی تصور کرد که رأس آن را رهبر سازمان یعنی امام معصوم تشکیل می داد؛ به ترتیب همان طور که به سمت قاعده هرم پیش رویم از بار مسئولیت کاسته و بر تعداد اعضا افزوده می شود. امام هادی (ع) به عنوان رهبر سازمان وکالت، در رأس این هرم قرار داشت، اموری نظیر تعیین و معرفی وکلای نواحی به شیعیان، تبیین وظایف وکلا و بررسی عملکرد آنان، شناساندن فضایل و شخصیت آنان و رد اتهامات نادرست علیه آنان، تأمین مالی وکلا، عزل وکلای

فاسد و خائن و جایگزینی وکلای جدید، معرفی جریان‌ات دروغین وکالت و باییت و برخورد با آنان و به‌طورکلی حفظ و حراست از موجودیت و حیثیت سازمان وکالت در شرایط اختناق حکومت عباسی را بر عهده داشت (جباری پیشین: ۱۷۶-۲۰۸).

به گواهی تاریخ، شبکه وکالت در عصر امام هادی به دلیل نزدیک بودن عصر ایشان با دوران غیبت و لزوم زمینه‌سازی برای غیبت صغرا، گسترش بیشتری پیدا کرد. چنانچه مکاتبات باقی مانده از امام هادی گویای این گسترش و نیز اهتمام امام نسبت به تقویت و تحکیم موقعیت شبکه وکالت در میان پیروان مکتب امامت است. در منابع رجالی و حدیثی، افراد متعددی به‌عنوان وکیل و کارگزار امام هادی معرفی شده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به عثمان بن سعید عمری، ایوب بن نوح، علی بن مهزیار، ابراهیم بن مهزیار، محمد بن فرج، خیران خادم قراطیسی، احمد بن اسحاق، علی بن حسین بن عبد ربه، علی بن جعفر همانی و ابوعلی حسن بن راشد اشاره کرد. (طوسی، ۱۳۸۲: ۵۶۲-۵۶۳) و (نجاشی، ۱۴۱۸: ۲۵۳)

در کتاب‌های حدیثی فرمان نصب ابوعلی بن راشد یکی از شیعیان از سوی امام هادی به سمت وکالت و کارگزاری در منطقه بغداد و مدائن نقل شده است. امام در این فرمان که خطاب به شیعیان منطقه بغداد صادر شده است، دربی درگذشت علی بن حسین بن عبد ربه، وکیل حضرت در بغداد، ابوعلی بن راشد را به سمت نماینده خود در این منطقه منصوب می‌کنند. امام در این نامه می‌نویسند: همانا من ابوعلی بن راشد را به جای علی بن حسین بن عبد ربه و وکلای پیشین در این نواحی منصوب کردم و ابوعلی در همان منزلت و جایگاه و بر همان وظایفی است که علی بن حسین و وکلای پیشین بر آن قرار داشتند. وی را نصب کردم تا حقوق مالیه مرا اخذ کند و او را برای این منصب نزد شما برگزیدم و بر دیگران مقدم داشتم، پس حقوق شرعی را به وی تحویل دهید تا او به من برساند تا مشمول رحمت حق شوید و مبادا با وی به مخالفت برخیزید. بر شما باد به سرعت در انجام طاعت الهی و تحلیل اموالتان و حفظ خون‌هایتان و با یکدیگر در نیکی و تقوا همیاری داشته باشید و تقوای پیشه کنید تا مشمول رحمت حق شوید و همگی به ریسمان الهی چنگ بزنید... و بدانید که اطاعت از وی را همچون اطاعت از خود واجب می‌دانم و نافرمانی وی را نیز هم چون نافرمانی نسبت به خود حرام می‌دانم. (جباری، پیشین: ۵۱۶) این فرمان به‌روشنی قلمرو وکالت و اهمیت آن را در ایجاد وحدت و تشکل بخشی به شیعه نشان می‌دهد.

طبیعی است که گسترش سازمان وکالت، گاه زمینه اختلاف میان وکلا را به وجود می‌آورد. از جمله مسائل موجب اختلاف، تداخل کاری وکلای نزدیک به هم در یک منطقه بود. در روایتی از اختلاف میان ایوب بن نوح، وکیل امام هادی در منطقه کوفه با ابوعلی بن راشد وکیل حضرت در

بغداد و مدائن قرای سواد، سخن به میان آمده است. این اختلاف به قدری بالا گرفت که کار به مداخله امام کشید. حضرت طی نامه‌ای، آنان را از مداخله در قلمرو دیگری بازداشتند. نامه صریح امام هادی (ع) خطاب به آنان چنین است: من تو را ای ایوب بن نوح به پرهیز از ارتباط زیاد با ابوعلی بن راشد امر می‌کنم و امر می‌کنم که هریک از شما ملتزم به آن چیزی باشید که موکل و مأمور به آن شده‌اید که در ناحیه خود آن را انجام دهید، چراکه شما اگر به آنچه تنها مأموریت یافته‌اید، عمل کنید، از مراجعه مکرر برای کسب تکلیف نزد من بی‌نیاز خواهید بود و ای ابوعلی تو را نیز به مثل آنچه به ایوب گفتم، امر می‌کنم. ای ایوب مبدا از اهل بغداد و مدائن چیزی بپذیری و اذنی برای آنان صادر کنی و هرآن کس که غیر از اهل ناحیه‌ات به نزدت آمد به وکیل ناحیه خودش ارجاع بده... و به تو ای ابوعلی به مثل همین که به ایوب گفتم امر می‌کنم و هریک از شما باید تنها به آنچه مأمور شده، اقدام کند... (جباری، پیشین: ۳۹۴) تأکید امام در این نامه، بر رعایت مرزها و قلمرو وکالت از سوی وکلا به خوبی تشکیلاتی بودن سازمان وکالت را نشان می‌دهد، تشکیلاتی که باوجود مخفی بودن، توفیقات بسیاری برای پیروان مکتب امامت در پی داشت و شیعه را برای دوران غیبت کبرا آماده کرد.

بنابراین سازمان وکالت، فعال‌ترین و فراگیرترین شبکه هدایت و راهبری شیعه از نیمه دوم دوران حضور امامان معصوم (ع) تا پایان دوره غیبت صغرا است. این شبکه اگرچه برای گردآوری وجوه شرعی خمس، زکات و نذور شیعیان ایجاد شد اما افزون بر آن، نقش ارشادی در معرفی امامان معصومی داشت که تازه مسئولیت امامت را به عهده می‌گرفتند. تحویل نامه‌های مربوط به سؤال‌های شرعی و برطرف کردن اختلافات شیعیان از جمله کارکردهای سازمان وکالت بود. چنان‌که اشاره شد سازمان وکالت در عصر امام هادی (ع) گسترش بیشتری پیدا کرد. مکاتبات باقی‌مانده از امام هادی (ع) گویای این گسترش و نیز اهتمام امام (ع) نسبت به تقویت و تحکیم موقعیت سازمان وکالت در میان پیروان مکتب امامت است. در کتاب‌های رجالی، افراد متعددی به عنوان وکیل و کارگزار امام هادی معرفی شده‌اند امام (ع) در فرمانی خطاب به شیعیان بغداد، ابوعلی بن راشد را به سمت نماینده خود در این منطقه منصوب می‌کنند.

۶-۲ تلاش برای ایجاد همگرایی اسلامی

اتحاد و انسجام اسلامی یکی از نیازهای اساسی مسلمانان و مایه عزت و ترقی جامعه آنان است. در آموزه‌های قرآن و سیره معصومان (ع) نیز بر اتحاد تأکید شده و راهکارهای متفاوتی برای تحقق آن توصیه شده است. در این میان سیره امام هادی (ع) و اهتمام ایشان به برقراری وحدت و انسجام مسلمانان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. رشد اندیشه‌های انحرافی در میان مسلمانان و به دنبال آن گرایش به سمت فرقه‌گرایی و دامن زدن بر عوامل تفرقه‌زا جامعه آن زمان را با خطر اختلاف شدید

مواجه کرده بود. امام هادی (ع) با درک موقعیت و شناخت شرایط خاص جامعه عصر خویش، راهبردهایی را برای مواجهه با این پدیده و ایجاد همگرایی بین مسلمانان به کار بستند. راهبردهای طراحی از جانب امام هادی برای ایجاد همگرایی دینی میان مسلمین دامنه و گستره وسیعی دارد و طیف وسیعی از فعالیت‌های انسجام بخش حضرت را شامل می‌شود. در این مقاله به مواردی چند از این اقدامات به صورت مختصر پرداخته خواهد شد.

الف) تأکید بر مدارا: امام هادی (ع) همواره در فرمایشات خویش با توجه به شرایط جامعه و درک درست آن، بر مدارا تأکید می‌کردند و مدارا نکردن با مردم را سبب پشیمانی و مواجه شدن با امور ناپسندی می‌دانستند و می‌فرمودند: «مَنْ هَجَرَ الْمُدَارَاةَ قَارَنَهُ الْمَكْرُوهَ» مجلسی، ۱۹۸۳ م، ج ۷۵: ۳۶۴) راهبردهای مذهبی ایشان، به پیروان مذاهب اسلامی می‌آموزد که حیات و بالندگی جامعه اسلامی تنها در گرو زندگی مسالمت آمیز و درک متقابل یکدیگر و در سایه الفت و همبستگی اسلامی میسر خواهد شد.

ب) تقیه: تقیه یکی از ابزارهای مهم فرهنگی و اجتماعی امامان شیعه (ع) به ویژه پس از شهادت امام حسین (ع) بود. این رویه در دوره‌های مختلف و تحت شرایط متفاوت، متغیر کرد و در برخی دوره‌ها مانند عصر امام هادی (ع) به دلیل اختناق و فشار بیش از حد دستگاه خلافت بر شیعیان و خاندان اهل بیت (ع) توجه بیشتری به آن می‌شد؛ به طوری که برخی شیعیان نه تنها مجبور به کتمان اعتقادات خود بودند، بلکه گاهی ناچار به اظهار باورهای خلاف باور خویش می‌شدند. چنان که یکی از شیعیان در چنین وضعیتی ناچار شد به حقانیت خلیفه نخست اعتراف کند. او از آن حضرت در این باره پرسیده بود و امام رفتار او را تأیید کرده بودند (مجلسی، پیشین: ۴۰۲-۴۰۵).

ج) دعا: استفاده از دعا برای انتقال مفاهیم دینی و دستورات اخلاقی، سیاسی و اجتماعی و توجه دادن دوستان و شیعیان به وخامت اوضاع و شرایط به دلیل اینکه در دعا مخاطب انسان خداوند متعال است. حساسیت زایی ندارد. نمونه این راهبرد، زیارت جامعه کبیره است که از امام هادی به یادگار مانده است و جز میراث گران بهای شیعه شمرده می‌شود. روشن که این همه؛ یعنی تأکید بر مدارا، دستور بر تقیه و استفاده از سازگار دعا برای انتقال مفاهیم معرفتی و توجه دادن افراد به اوضاع و احوال عصر و زمانه تنها در قالب استراتژی حضرت برای ایجاد همگرایی دینی و مذهبی قابل تحلیل است. از دیگر اقدامات حضرت در راستای ایجاد همگرایی موارد زیر است. تأکید بر اصول مشترک قرآن و سیره پیامبر اکرم (ص) (مطهری، ۱۳۹۵: ۷۷-۹۵) حفظ احترام مخالفان، (بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱۲: ۵۶) پرهیز از درگیری با خلفا (مسعودی، ۱۴۰۹، ج ۴: ۱۱) و مقابله با جریان‌های انحرافی بخصوص غلات (مجلسی، پیشین، ج ۲۵: ۲۹۳).

۶-۳ توجه به مسائل انسانی در گفتار

با وجود اینکه امام هادی (ع) در حیات مبارک که هم‌عصر با خلفای جور عباسی بود و حضرت زندگی مملو از مرارت‌ها و رنج‌های طاقت‌فرسا داشتند، همواره به مسائل انسانی در ابعاد مختلف توجه می‌فرمودند و افراد، دوستان و شیعیان خویش را در اقصا نقاط عالم، عملاً و قولاً مورد عنایت قرار می‌دادند. به گواهی تاریخ همان‌گونه که قبلاً نیز ذکر شد امام هادی (ع) سازمان وکالت را که در زمام جدی بزرگوارش امام صادق (ع) ایجاد شده بود، برای سازمان‌دهی به امور شیعیان در عصر خفقان خلافت عباسیان زمان خود باز مهندسی نموده و به مسائل سازمانی آن توجه ویژه نمود، افراد لایق، شایسته و مورد اعتماد را به عنوان وکیل در نواحی انتخاب و هرکدام را مطابق تخصص و مهارتی که داشتند موظف به وظیفه کردند. مضاف بر آن با اشراف اطلاعاتی که داشتند توجه به نیازهای پیروان و امت اسلامی را سرلوحه کاری خود و عاملان و وکلای خود قرار داده با مشورت در تصمیم‌گیری با افراد مورد وثوق به مقوله نظارت بر عملکرد وکلا، عزل و نصب آنان و هم‌چنین حساب‌رسی از آنان را به صورت دقیق و جدی پیگیری می‌نمودند.

امام هادی (ع) علاوه بر اهتمام عملی به مسائل انسانی، در احادیث و فرمایشاتی مستندی که از ایشان به دست ما رسیده است. عمق نگاه حضرت را به مسائل انسانی مانند رهبری، عدالت، مکافات و حمایت از ضعیفاً نشان می‌دهد. حضرت در مورد رهبری امت اسلام در زیارت جامعه خاندان نبوت را رهبران امت معرفی نموده می‌فرماید: لَسْلَامٌ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ بَيْتِ النَّبُوَّةِ، وَمَوْضِعَ الرِّسَالَةِ، وَمُخْتَلَفَ الْمَلَائِكَةِ، وَمَهْبِطَ الْوَحْيِ، وَمَعْدِنَ الرَّحْمَةِ، وَخَزَانَ الْعِلْمِ، وَمُنْتَهَى الْجَلَمِ، وَأَصُولَ الْكَرَمِ، وَقَادَةَ الْأُمَمِ

سلام بر شما ای خاندان نبوت و جایگاه رسالت و مرکز رفت‌وآمد فرشتگان و جای فرود آمدن وحی الهی و معدن رحمت حق و گنجینه‌داران دانش و سرحد نهایی بردباری و اصول و اساس کرم و بزرگواری و پیشوایان ملت‌ها. ایشان در مورد عدالت یکی دیگر از مسائل مربوط به اجتماعات انسانی و تأثیر عدالت بر بنیات و رفتار مردم و نیز اثر جو حاکم بر جامعه و سازمان فرموده است: إِذَا كَانَ زَمَانُ الْعَدْلِ فِيهِ أَغْلَبَ مِنَ الْجَوْرِ فَحَرَامٌ أَنْ يَظُنَّ بِأَحَدٍ سُوءٌ حَتَّى يَعْلَمَ ذَلِكَ مِنْهُ وَإِذَا كَانَ زَمَانُ الْجَوْرِ أَغْلَبَ فِيهِ مِنَ الْعَدْلِ فَلَيْسَ لِأَحَدٍ أَنْ يَظُنَّ بِأَحَدٍ خَيْرًا مَا لَمْ يَعْلَمَ ذَلِكَ مِنْهُ (نوری، ۱۴۰۸، ج ۹: ۱۴۶) یکی دیگر از مسائل مورد توجه و انگیزشی در اجتماعات انسانی مسئله جزا، پاداش و در حقیقت مکافات عمل است امام هادی (ع) در مورد آن می‌فرماید: مَنْ أَتَقَى اللَّهَ يَتَّقِيَ، وَمَنْ أَطَاعَ اللَّهَ يُطَاعُ، وَمَنْ أَطَاعَ الْخَالِقَ لَمْ يُبَالِ سَخَطَ الْمَخْلُوقِينَ، وَمَنْ أَسَخَطَ الْخَالِقَ فَقَمِئٌ أَعْنِ يَحِلَّ بِهِ سَخَطُ الْمَخْلُوقِينَ (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۳۸). کسی که تقوی الهی را رعایت نماید و مطیع احکام و

مقررات الهی باشد، دیگران مطیع او می‌شوند و هر شخصی که اطاعت از خالق نماید، باکی از دشمنی و عداوت انسان‌ها نخواهد داشت؛ و چنانچه خدای متعال را با معصیت و نافرمانی خود به غضب درآورد، پس سزاوار است که مورد خشم و دشمنی انسان‌ها قرار گیرد. جلوه دیگر اهتمام به مسائل انسانی حمایت از ضعفا و ایستادن در مقابل قلدران و زورمندان است، بدیهی است که در ایستادن در کنار ضعفا روحیه ایثار و فروتنی می‌خواهد و امام با درک درست این نکته فرموده است: فروتنی آن است که با مردم چنان کنی که دوست داری با تو چنان باشند (کاشانی، ۱۳۸۳: ۵۱۰).

۴-۶ ایجاد گروه‌های کاری و تشکلاتی

همان‌گونه که قبلاً بیان شد و تاریخ نیز گواه آن است، امام هادی در یکی از پرخف‌قانی‌ترین دوره‌های تاریخ اسلام علیه تشیع زندگی می‌کرد و دارای شرایط ویژه و خاصی بود. آن حضرت در مدینه تحت نظر حکومت بود سپس در سامرا ارتباطات ایشان شدیداً کنترل مراقبت می‌شد. از طرف وضعیت شیعیان در این برهه از تاریخ به‌شدت بحرانی بود. به گونه‌ای که در دوران متوکل عباسی زیارت امام حسین (ع) ممنوع اعلام و مجازات قانونی بر آن وضع گردید حکومت با ایجاد تغییراتی در شهر کربلا درصدد بود آن شهر را از حالت زیارتی خارج نماید. بسیاری از شیعیان و دوستداران اهل‌البیت تحت فشارهای کمرشکن مواجه و عده نیز در زندان‌ها خوف ناک بنی‌عباس جان دادن و به شهادت رسیدند. از طرف دوران امام هادی (ع) اوج پیدایش مکتب‌های گوناگون عقیدتی بود که بستر آن با ایجاد فضای فکری توسط حکومت عباسی فراهم شده بود. گردانندگان و نظریه‌پردازان این حرکت‌ها را عناصر فریب‌خورده، فرصت‌طلب و سودجو تشکیل می‌دادند (جعفریان، ۱۳۷۹: ۵۲۴-۵۲۸). امام هادی می‌کوشید تا از گسترش جریان‌ها انحرافی و مخالف اهل‌البیت در جامعه جلوگیری نماید. این امر به سامان نمی‌رسید مگر با ایجاد گروه‌های کار منسجم، هدفمند و خبره به همین منظور حضرت به ایجاد کار تشکیلاتی، انسجام و وحدت گروه‌های کاری را همواره مدنظر داشتند و لذا در سیره سیاسی امام هادی (ع) شاهد کارد سازی، تربیت شاگردان مبارز و ایجاد تشکلهای سری، منسجم، همفکر و همگرا هستیم. نمونه بارز ساز سازمان وکالت است که در این زمان به اوج شکوفایی، اقتدار و کارآمدی خود رسیده است.

۵-۶ نظام سازی فرهنگی

امام هادی (ع) زعامت و رهبری فکری و فرهنگی شیعیان را در عصری پرتلاطم و سرشار از فتنه و آشوب سیاسی در فاصله سال‌های ۲۲۰ تا ۲۵۴ هجری بر عهده داشت (جعفریان، ۱۳۷۹: ۵۰۱). آن حضرت، علاوه بر دارا بودن مقام امامت الهی، از یک تربیت متعالی، بصیرت، آگاهی، هوش و دانش فرهنگی گسترده و رفتار فرهنگی والا برخوردار بود. به همین سبب، حضرت برای مهندسی و راهبری

فرهنگی، دارای استراتژی و انگیزه قوی فرهنگی بود. از این رو، دارای راهبرد برای رهبری و هدایت فرهنگ جامعه و نظام سازی فرهنگی، توسعه علمی و تربیتی بود. حضرت با تدوین منشور سبک زندگی، وضع قانون و ترسیم حقوق شهروندی، تبیین قواعد همزیستی مسلمانان و مبارزه فرهنگی با رفتار جاهلی، موفق به تغییرات فرهنگی در میان امت اسلامی شدند و مسیر را برای تحصیل سلامت و سعادت جامعه اسلامی هموار ساختن. آن امام همام، با تأکید بر پیشرفت علم و دانش، توصیه به تعلیم و تولید علم و اندیشه، ایجاد کانون ارتباطات سری وکالت، کادر سازی و تربیت نفوس، تبیین قواعد همزیستی مسلمانان با اهل کتاب و مبارزه فرهنگی با رفتار جاهلی خلفای عباسی همچون متوکل، موفق به تغییرات فرهنگی در میان امت اسلامی شد. حضرت با به کارگیری سلسله برنامه های ارشادی، فرهنگی و تربیتی، مبارزه غیرمستقیمی را با حاکمیت آغاز کرد و بی آنکه حساسیت دستگاه را متوجه خود سازد، به انجام فعالیت هایی بر ضد آن ها پرداخت. در مواقع لازم نیز تا جایی که حیات شیعه را به مخاطره نمی انداخت، دامنه آن را گسترده تر می ساخت و با این فعالیت ها، بی اساس بودن این تصور را که امام به دلیل مراقبت دشمن در مسائل سیاسی مداخله نمی کرد و هیچ گونه مبارزه سیاسی نداشت آشکار کرد. اهم اقدامات امام در تبیین راهبرد و نظام سازی فرهنگی را می توان در امور ذیل خلاصه کرد.

استناد به قرآن برای استنباط احکام فقهی (کلینی، ۱۴۰۴، ج ۷: ۲۳۸). رعایت ملاحظات عاطفی و مذهبی، اثبات برتر علمی خود برای رهبری فرهنگی در گفتگوها مناظرات (قرشی، ۱۳۷۱: ۳۱-۳۲). تبیین جایگاه رهبری فرهنگی در قالب گفتمان وصایت و مهدویت به مناسبت های مختلف، تبیین رهبری فرهنگی (حکیم و صالحی، ۱۳۸۵: ۲۲۷). تبیین اوصاف صاحبان حقیقی حکومت (حکیم و صالحی، پیشین، ج ۱۲: ۲۰۴). احتجاج به اصول موردپذیرش طرف مقابل برای تبیین گفتمان فرهنگی (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۴۵۰). مهندسی فرهنگی با نامه نگاری (نجاشی، ۱۴۱۶، ج ۱: ۲۵۳). پاسخ گویی به شبهات اهل سنت درباره تشیع (قرشی، ۱۳۷۱: ۴۶۶-۴۶۹). بهره گیری از علم کلام در مهندسی فرهنگی از سوی امام هادی (ع) (حیدر، ۱۳۹۰، ج ۳: ۲۱۷). تربیت کارگزار فرهنگی (منتظر القائم، ۱۳۹۱: ۲۵۲). کنترل و نظارت فرهنگی (منتظر القائم، پیشین: ۲۴۸).

۶-۶ مدیریت بحران

وجود مشکلات فراوان و شرایط سخت و بحران های پی هم گاه عرصه را بر افراد چنان تنگ می کند که ترجیح می دهند از مسیر خود منصرف شوند و نیت های بلند و اصلاحی خود را فراموش کنند. زندگی امام هادی (ع) در یکی از پر خفقانی ترین دوران های تاریخ اسلام، از این نظر می تواند

برای ما درس آموز باشد. بدون تردید امام هادی (ع) در یکی از پرخفان‌ترین دوران‌های تاریخ اسلام علیه شیعیان زندگی می‌کردند. آن حضرت در مدینه تحت نظر حکومت بودند و سپس به‌طور شدیدتر در سامرا ارتباطات آن حضرت تحت مراقبت قرار می‌گرفت. امام هادی مدت ده سال آخر دوره امامت را در سامرا سکونت اجباری و تحت نظر داشت (مفید، ۱۴۱۳، ج ۲: ۲۹۸). اختناق شدید سیاسی و شیوع شبهات فکری و عقیدتی، دو پدیده و بحران مهم دوره امام هادی (ع) بود که اگر مواضع و تدابیر امام (ع) نبود، اساس فکری مکتب اسلام و عقاید بنیانی آن مثل توحید، گرفتار آشفتگی و در معرض تهدید جدی واقع می‌شد. خفکان شدید سیاسی از سوی حاکمان دسترسی به امام (ع) را برای مردم مشکل می‌نمود. از این‌روی عدم حضور امام در جامعه، خود زمینه‌ساز مشکلات بزرگ عقیدتی شده بود که منجر به بروز فرقه‌های مختلف مذهبی و کلامی و شیوع عقاید و آرای فکری سست در جامعه می‌شد. بدین علت بود که دین اسلام در معرض مخاطرات جدی قرار داشت. با بروز این آسیب‌ها بود که وجود امام معصوم برای صیانت از دین الهی و اسلام ناب در نزد خردمندان ضروری می‌نمود.

از پیامدهای تلخ سیطره اختناق سیاسی، تفرقه بین پیروان اهل بیت (ع) بود که فرقه‌های مختلفی از شیعه در این دوره گزارش شده (مشکور، ۱۳۹۰: ۱۴۶-۱۵۰) که به‌مرور زمان در گرد شمع وجودی امامان بعدی این اختلافات برچیده شد و از این فرقه‌ها جز نامی در تاریخ نماند، آثار وضعی جو سیاسی حاکم در جامعه، بروز و ظهورات عدیده‌ای داشت که امام هادی (ع) با تدابیر اساسی، سیاسی و علمی، زمینه‌های افزایش این‌گونه پیامدها را از بین برد، تدبیر خاص امام برای ایجاد هماهنگی و همبستگی بین جمعیت پیروان اهل بیت (ع) که در شهرهای مختلف جهان اسلام بودند، با مؤلفه وکالت صدها نتیجه زودبازده و آینده‌ساز داشت.

در حقیقت نهاد وکالت ابتکار و نوآوری امام در شرایط بحرانی خاص بود جهت ارتباط شیعه با امامت و استمرار پیوستگی خط امامت با مردم. اگر بحران‌های بعدی تاریخ اسلام پس از امام هادی را در نظر بگیریم، مدیریت امام در این برهه برای رها شدن از بحران‌های سخت بعدی کارآمدی فراوان و مؤثر داشت، چون وضع سیاسی به نحوی پیش رفت که در عصر امام عسگری (ع) شیعه بیش از پیش در فشار و اختناق قرار گرفت و تنها چاره شیعه جهت اطلاع از وظایف و وضع امام عسگری این راه برد مهم بود. امام عسگری (ع) کاملاً در محاصره نظامی قرار داشت و گاهی برای پیام رساندن از شیوه‌های خاص استفاده می‌کرد و پیامی به وکلا می‌فرستاد و وکلا به همدیگر تا بدین طریق شیعه از مسائل و وظایف خود در قبال انحرافات آگاه می‌شد. مضاف بر این وجود مبارک امام با حضور و اشتراک در جلسات پرسش و پاسخ دینی و اعتقادی و مناظرات علمی که باهدف تضعیف

نهاد امامت از سوی حاکمان زمان برگزار می‌شد و ارائه نظرات و پاسخ‌های مستند و مستدل مبتنی بر قرآن، سنت و سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله باعث تقویت بنیان‌های فکر و اعتقادی شیعه، خنثی شدن توطئه‌ها و دسائیس عمال حکومت و فروکش نمودن بحران در جامعه می‌گردید.

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

وظایف مدیریت اگرچه به‌عنوان رسمی، آکادمیک و علمی در ادبیات دینی، سیره پیشوایان دین بخصوص سیره امام هادی عنوان نشده است. از این منظر نمی‌توان مؤلفه‌ها و مواردی را به‌عنوان وظایف مدیریت در سیره امام هادی (ع) معرفی نموده مدعی شد که مفاهیم مزبور به‌عنوان وظایف مدیریت در سیره آن بزرگوار مطرح شده است؛ لکن کلیات و شاخص‌های در اقدامات، رفتار، عملکرد و فرمایشات حضرت وجود دارد که می‌توان وظایف مدیریت ولای و تدابیر الهی ایشان را از لابه‌لای آن با متد و روش اجتهادی، استخراج و استنباط نمود. این طیف اقدامات در سیره پیشوایان دینی و بخصوص امام هادی که در عصر خاص و دارای ویژگی‌ها منحصر به فرد زندگی می‌کردند بی‌نهایت فراوان و قابل احصا است.

اقدامات و فعالیت‌ها مدیریتی یا در راستا وظایف مدیریت حضرت هادی که در این تحقیق به‌صورت مختصر بدان‌ها پرداخته شده است موارد از قبیل اقداماتی در راستای بلوغ سازمان وکالت که در زمان امام صادق تأسیس شده بود و کارایی آن به اثبات رسیده بود، در زمان امام هادی (ع) و با اقدامی ایشان به دوران بالندگی و بلوغ کارآمدی خود رسید و گره‌های فراوانی از شیعیان بخصوص در ارتباط بخشی امام (ع) با شیعیان تبادل اطلاعات و پیام‌های مهم، پرسش و پاسخ‌های دینی و اعتقادی و رصد اوضاع سیاسی در عین محدودیت‌های فراوان و جو اختناق و خفقان باز کرد. از دیگر اقدامات حضرت هادی، تلاش برای ایجاد همگرایی دینی و مذهبی و نیز توجه قوی و عملی به مسائل مربوط به حیطه انسان در این دوران است. ایجاد گروه‌های کاری و تشکیلاتی، نظام سازی فرهنگی و مدیریت بحران‌های ناشی سلطه حاکمان جور عباسی، از دیگر فعالیت‌های امام هادی هم در مدینه و هم در سامرا است. هریک از این فعالیت‌ها و اقدامات می‌تواند یک یا چندوظیفه از وظایف مدیریت را در خود داشته باشد. به‌عنوان نمونه در سازمان وکالت تمام وظایف مدیریت از برنامه‌ریزی تا نظارت و کنترل وجود دارد و این فرایند به شایسته‌ترین، کارآمدترین و بهینه‌ترین صورت اجرا شده است چنانچه نتایج ثمرات آن در دوره‌های بعد از امام هادی نمایان گردید.

همان‌گونه که در متن مقاله اشاره شده است. فعالیت‌ها و اقداماتی امام هادی در مدت امامت خویش، حامل نکات ناب و فراوان در حیطه وظایف مدیریت است که البته نمی‌توان در یک یا چند

مقاله حقش را ادا نمود. همان‌گونه که این تحقیق نتوانسته است آن‌گونه که باید از عهده این مهم برآید؛ از این‌رو استنباط و استخراج وظایف مدیریت از سیره امام هادی (ع) به‌صورت دقیق و جامع مطالعات گستره و مفصلی می‌طلبد. بدین منظور تحقیق موضوعاتی را به‌عنوان فرصت‌های مطالعاتی بکر به‌عنوان پیشنهاد مطرح می‌نماید به امید اینکه اساتید و ستیر پژوهشگران، وظیفه خویش را در قبال آن انجام داده اسباب رشد و ترقی در جامعه اسلامی را مهیا نمایند.

موضوعات پیش نهادی قرار ذیل است.

- بررسی نقش و کارکرد دینی انسجام گرایی در سیره امام هادی (ع)
- بررسی رویکرد تشکیلاتی و کارکردهای آن در سیره امام هادی (ع)
- نظام سازی فرهنگی و تأثیر آن در حفظ تشیع از جور حاکمان عباسی در سیره امام هادی
- مدیریت بحران سیاسی در سیره امام هادی (ع)

منابع

قرآن

۱. احمدی، مسعود، ۱۳۸۶، مدیریت اسلامی (اصول، مبانی، مفاهیم و الگوهای، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی).
۲. افجه‌ای، سید علی اکبر، ۱۳۷۷، مدیریت اسلامی، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی
۳. بختیاری، امین ماهر، ۱۳۹۶، مقایسه‌ای وظایف مدیریتی از نگاه نظریه‌پردازان غربی و مدیریت اسلامی، دومین همایش بین‌المللی افق‌های نوین در علوم انسانی و مدیریت، تهران.
۴. جباری، محمدرضا، ۱۳۹۳، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه، قم: انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
۵. حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۷). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، تهران، سمت.
۶. حکیم، منذر؛ صالحی، عبدالرزاق، ۱۳۸۵، پیشوایان هدایت هادی امت حضرت امام علی النقی، ترجمه کاظم حاتمی طبری، قم: مجمع جهانی اهل بیت
۷. حمیدی زاده، محمدرضا، ۱۳۷۸، تبیین نقش پیش‌بینی و آینده‌نگری در نظام مدیریت اسلامی، فصلنامه مطالعات مدیریت شماره ۲۰
۸. حیدر، اسد، ۱۳۹۰، الامام الصادق و المذاهب الاربعه، اصفهان، مکتب الامام امیر المومنین علی
۹. خاکی، غلامرضا (۱۳۸۴). روش تحقیق با رویکرد پایان‌نامه نویسی، تهران، نشر نی.
۱۰. رضائیان، علی، ۱۳۸۰، مبانی سازمان و مدیریت، تهران، انتشارات سمت.
۱۱. رضائیان، علی، ۱۳۸۲، اصول مدیریت، تهران، انتشارات سمت.

۱۲. شریف قرشی، باقر، ۱۳۷۱، *تحلیلی از زندگانی امام هادی (ع)*، ترجمه محمدرضا عطایی، مشهد: کنگره جهانی حضرت رضا
۱۳. طبرسی، احمد بن علی، ۱۳۷۲، *الاحتجاج*، تحقیق ابراهیم بهادری، قم: نشر اسوه.
۱۴. طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۸۲، *اختیار معرفه الرجال معروف به رجال کشی*، تحقیق محمدتقی فاضل میبدی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۵. عسکریان، مصطفی، ۱۳۷۰، *مدیریت اسلامی*، تهران، جهاد دانشگاهی دانشگاه تربیت معلم.
۱۶. فیض کاشانی، ملا محسن، ۱۳۸۳، *المحجته البیضاء*، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
۱۷. قبادی، اسماعیل، ۱۳۷۸، *اصول و مبانی مدیریت اسلامی*، قم، انتشارات فقه.
۱۸. کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، ۱۳۹۷، *نقشه جامع مدیریت اسلامی «نجما»*، قم، انتشارات دانشگاه قم.
۱۹. کلینی، محمد ابن یعقوب، ۱۴۰۷، *الکافی*، با تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۲۴، *اصول الکافی*، قم: اسوه.
۲۱. مجلسی، محمدباقر، ۱۹۸۳ م، *بحارالانوار*، لبنان، بیروت، مؤسسه الوفاء.
۲۲. مشرف جوادی، محمدحسین، ۱۳۷۸، *اصول و متون مدیریت در اسلام*، همدان، انتشارات نور علم.
۲۳. مشکور، محمدجواد، ۱۳۹۰، *تاریخ شیعه و فرقه‌های شیعه تا قرن چهارم*، تهران، اشراق.
۲۴. مفید، محمد ابن محمد، ۱۴۱۳، *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، قم، کنگره شیخ مفید.
۲۵. منتظر القائم اصغر، ۱۳۹۱، *تاریخ امامت*، قم: ناشر دفتر نشر معارف.
۲۶. نجاشی، ابی العباس احمد بن علی، ۱۴۱۸ ق، *رجال*، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، الطبعة السادسة.
۲۷. نوبخت، محمدباقر (۱۳۹۲). *روش تحقیق پیشرفته*، تهران، مروارید.
۲۸. نوری، حسین، ۱۴۰۸، *مستدرک الوسائل*، قم، مؤسسه آل البيت